

Nový, Lubomír

Artikulace životní dráhy

In: Nový, Lubomír. *Životní dráha jako sociologický problém*. Vyd. 1. V Brně: Univerzita J.E. Purkyně, c1989, pp. 79-100

ISBN 8021001879

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/122525>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

III. ARTIKULACE ŽIVOTNÍ DRÁHY

Po předběžném vymezení předmětu našich úvah vydali jsme se prostřednictvím jednotlivých empirických šetření do sociální skutečnosti. Od ní se nyní pokusíme opět podstoupit a vrátíme se k problémům, jež se nám při tomto „mapování empirie“ neustále vracely, a to otázka souvztáhnosti mezi cyklickými, havarijními a historickými aspekty životní dráhy.

1. CYKLY

U všech komponent životní dráhy jsme se v různé míře setkali s jistými projevy cykličnosti. Nejvýrazněji se nám rysy cyklického modelu projeví v rovině biopsychického vývoje člověka a v rovině životního cyklu rodiny.

Pojem „cyklu“ předpokládá určitou členitost do vymezených period, jejich relativní uzavřenost a opakovatelnost. V tom smyslu se představa o cykličnosti spojuje s termínem „rytmus“ a označuje procesy probíhající obecně: v přírodě (roční období) i v lidské činnosti výrobní (pracovní rytmus, výrobní cyklus) a kulturní (hudební skladba).

V biologii se biorytmus vymezuje jako „opakování jakýchkoli událostí v biologickém systému s více či méně pravidelnými intervaly“, při čemž klasifikace těchto rytmů závisí na zvolených kritériích; biorytmy se se mohou lišit frekvencí výskytu, povahou biologického systému, typem procesu, jež rytmus vyvolává, a funkcí těchto rytmů (Aschoff 1981). Podle Bergera „biorytmy jsou periodickou složkou biologické časové řady. Za rytmický děj označujeme takový, který nabývá ve statistickém významu shodných hodnot měření dané charakteristiky po stejných ča-

sových intervalech“. Biorytmy mohou být endogenní („do jisté míry nezávislé na působení činitelů životního prostředí, které mají periodický charakter“), anebo exogenní (které „jsou vyvolány periodicitou některých vlastností okolního prostředí organismu, zejména střídáním světla a tmy“). „Endogenní biorytmy jsou nezbytné pro život, exogenní usnadňují adaptační procesy“, při čemž oba se ovšem nacházejí v interakcích. Podle periody (doby trvání jednoho cyklu) se rozlišují biorytmy ultradiánní (do 20 hodin), cirkadiánní (mezi 20 a 28 hodinami)¹ a infradiánní (více než 28 hodin), z nichž nejdůležitější jsou rytmy lunární (28 dní) a roční (1 rok \pm 2 měsíce) (Berger 1980: 162 až 163). Pro sociologii je zajímavé, že biologové zkoumají také dlouhodobé vitální rytmy, jejichž periody se mohou počítat na léta.²

Necítíme se ovšem povoláni k tomu, abychom posuzovali tuto odbornou problematiku (ani např. otázku, zda lze prokázat existenci a vlivy tzv. fyzického, emocionálního a intelektuálního cyklu a zda „kondiciogramy“ nejsou jen planou konstrukcí). Považujeme však periodicity (cykličnosti) za významné mechanismy působící ve fyzikálních i biologických systémech, podobně jako diskretnost a „časová kvanta“ — za obecně platné artikulace vývojových procesů (Scharf 1979). Bylo by podivné, kdybychom se s podobnými cykly a rytmy nesetkali také ve společensko-lidské skutečnosti.

Z našich úvah o rodinném cyklu, profesních drahách a volnočasových aktivitách vyplynulo, že pro hledisko cyklu se najdou ve všech těchto sférách podklady, a proto jsme také uznali heuristický význam pojetí životní dráhy jako životně cyklického modelu. Je zajímavé, že obecně působící biorytmy se snad nejtěsněji stýkají se dvěma „krajními“ polaritami sociální existence člověka: s „nejkratším“, s denním cyklem, a s cyklem „nejdelším“, celoživotním, který lze považovat za biorytmus v rámci reprodukce lidského rodu.

V obecném smyslu má přívlastek „každodenní“ několik na sebe navazujících významů. Především označuje ty věci, vztahy, činnosti, události, vědomosti, významy atd., které jsou elementární, pro existenci lidí naprosto nezbytné, běžné, všem společné, tedy to, co se neustále („od rána do rána“, „ze dne na den“) musí zabezpečovat (jídlo, oděv, odpočinek,

¹ Na rozdíl od dvojího významu termínu „každodenní“ (může znamenat jak časovou jednotku 24 hodin, tak také jen protiklad „noci“) shodli se biologové na jednoznačném termínu „cirkadiánní“ (den i noc). V tom má výhodu ruský výraz „su-točnyj ritm“.

² Např. novosibirští lékaři se zabývají otázkou dlouhodobých vitálních rytmů při adaptaci lidí na extrémní podmínky života za polárním kruhem. V první fázi (trvající 6 měsíců až 2,5—3 léta) dochází k destabilizaci a současně k mobilizaci kompenzačně adaptačních reakcí. Druhá fáze (10—16 let) se vyznačuje relativní stabilizací nové úrovně fungování regulativně homeostatických systémů; ve třetí fázi určitá kategorie lidí tento proces úspěšně završí, zatím co jiná vykazuje opět příznaky destabilizace (Kaznačejev-Šorin 1979).

pracovní aktivity v nejširším slova smyslu, styky s druhými lidmi, atd.) v sociálním prostoru, v němž se pohybujeme jako v důvěrně nám známém světě. Již z toho dále plyne, že „každodenní“ znamená též to, co se vyskytuje velmi často a neustále se opakuje. Sémantickými opozicemi ke „každodennímu“ jsou potom adjektiva vymezující něco zbytného, vzácného, luxusního, nikoli všem a vždy přístupného a potřebného, a tedy něco ojedinělého, mimořádného, svátečního.

Ponecháváme zde stranou sociální diferenciaci „každodenností“ (velké rozdíly mezi povahou elementárního — zbytného, běžného — mimořádného apod.). Považujeme na tomto místě za potřebné jen zdůraznit, že běžně se opakující, každodenní cyklus je východiskem pro další cykly v životě člověka, že mezi biorytmy a cykly v sociálním životě člověka existují vzájemné vztahy. Nechceme tím otevírat širokou problematiku biosociologickou. Rozhodně nejsme ani zastánci biologizace sociologie. Domníváme se pouze, že na utváření životních drah působí svébytné *sociorytmy*, sociocykly (které na biorytmy ovšem nejen navazují, ale také je transformují anebo se ocitají s nimi v rozporu) a že sociologie životních drah představuje svého druhu *chronosociologii*.

Uvedeme některé typické příklady sociorytmů (které by ovšem bylo možné dále vnitřně diferencovat, např. podle pohlaví, podle vazby na životní fáze, podle členitých rozdílů mezi sociálními a socioprofesionálními skupinami atd.). Vycházíme z toho, že sociorytmy nejsou jakékoli artikulace v čase (např. tzv. vnitřní vývojové logiky), nýbrž k nim patří pouze artikulace pravidelně opakovatelné (ve statisticky významné míře).

Denní: spánek — bdění; ekonomický (pracovní) plán; variace pracovní doby; pracovní — vázaný — volný čas; školka — zaměstnání — nákupy — školka — vaření — televize; rytmizace pohybu v prostoru (např. u řidiče, příslušníka VB, reportéra, pilota).

Týdenní: pracovní týden — dny pracovního volna; vícesměnný provoz; uspořádání týdne podle různých pracovních rytmů (např. desetidenní pracovní cykly, doprava, prodejny, služby); rekreační sport, zájmové aktivity; denní a nedělní bohoslužby.

Měsíční: ekonomické plánování, účetní uzávěrky; výplaty, inkasa.

Čtvrtletní: ekonomické plánování; prémie; předplatné; známkování ve škole.

Pololetní: ekonomické plánování; uzávěrky; prémie; kontrola kolektivních smluv; školní vysvědčení a prázdniny, semestr.

Roční: ekonomické plánování; uzavření hospodářského roku; zprávy statistického úřadu; zemědělský rok; školní rok; veletrhy, výstavy; sezóny — pracovní, lázeňské, rekreační; zimní a letní dovolené; zahrádkářský rok, rybolov, myslivost, houbaření; ediční politika; pravidelná jubilea státní, podniková, skupinová, osobní; celoroční systém státních svátků, památných dní, církevních svátků, kulturních slavností a festivalů; sportovní soutěže; jarní a podzimní úklid.

Více než roční: ekonomické plánování (pětiletka), ale též další plány sociální, kulturní, vědecké; učební a studijní cykly; předškolní zařízení; sjezdy KSC, dalších politických, společenských a zájmových organizací; kulturní a vědecká bienále, trienále; významná státní jubilea, světová výročí, pracovní a životní jubilea; spartakiáda, olympiáda, další sportovní soutěže; volby; sčítání lidu.

Z uvedených příkladů je patrné, že sociocykly mohou mít rozmanitou šíři působení, týkají se všeho obyvatelstva, nebo jen některých jeho větších či menších skupin. Daly by se popsat také z hlediska artikulace jednotlivých sektorů společenského života, jako jsou výrobní cykly, činnost řídicích a správních orgánů, systém dopravy a spojů, organizace zásobování, služeb, zdravotní a sociální péče, působení hromadných sdělovacích prostředků, provoz kulturních, rekreačních a sportovních zařízení.

Na této bázi se rozvíjejí základní sociorytmy životní dráhy, zejména ve sféře vzdělávání a profesního vývoje, rodinného cyklu, veřejné a zájmové činnosti. K důležitým sociorytmům patří procesy socializace a re-socializace a vztahy mezigenerační. Sociologickou analýzu musí zajímat, jak se prostřednictvím sociorytmů centrálně regulují jednotlivé sféry společenského života, jak se tato celospolečenská regulace promítá do praktického (denního) života, jak se uvedené dvě roviny spolu setkávají, vzájemně se doplňují či vyrovnávají, případně se též dostávají do vzájemných rozporů.

Názorným příkladem sociorytmů a opakujících se souvztažností mezi každodenním a svátečním je systém *právní regulace* biografických událostí (a svým způsobem — celého životního cyklu).

Vyhledáme-li v našich základních právních normách ty pasáže, kde se práva a povinnosti občana vymezují výší věku (v absolutních číslech), pak získáme tento obraz o sledu biografických událostí, upravovaném zákonem:

a) Narození; možná délka období, v němž o dítě pečuje především matka; věk pobytu v jeslích a mateřské školce; počátek povinné školní docházky; vyjádření stupně svéprávnosti (sleva na jízděm, samostatný nákup, jízda na kole ve veřejném prostoru, použití výtahu aj.); věk relevantní pro pojem „pohlavního zneužití“; vydání občanského průkazu; právo řídit malou motorku; definice „nezletilého“ a „mladistvého“ a z ní plynoucí možnost uzavření sňatku jen se souhlasem soudu a další regulativy (přístup na filmy, podávání alkoholu, trestní odpovědnost a sankce); věk ukončení povinné školní docházky; věk uzavření první pracovní smlouvy (vstupu do ekonomické aktivity, pracovní činnosti); věk vstupu na střední školu, do učebního poměru, věk jejich ukončení; plnoletost a řetěz jejich důsledků, jako je právo na samostatný manželský a rodičovský start, aktivní (později pasivní) volební právo, právo řídit motorové vozidlo aj.; věk členství v politických a společenských organizacích (právně zakotvený schválením statutu dané organizace); odvodní povinnost

mužů, nástup do vojenské služby a její ukončení (a další ustanovení Branného zákona, spojená s přípravou ve Svazarmu, nástupy na vojenská cvičení, vyřazení z evidence aj.).

b) Po této fázi se setkáme již jen s některými věkovými limity, např. pro přijetí do konkursů, pro výkon určité profese (pilot, strojívedce, někteří řidiči, horníci). Jinak převažují „relativní“ časová vymezení (počet odpracovaných let, majetkoprávní lhůty, „sazebníky“ trestního zákona, a ovšem — pracovní a životní jubilea, zvláště 25 let v zaměstnání a 50 let věku).

c) Nakonec je výrazně vymezen věk odchodu do důchodu a některé speciální věkové limity (přezkoumat způsobilost řídit motorové vozidlo, být přijat do domova důchodců, jezdit městskou dopravou zdarma aj.). V posledním právním aktu se již jen konstatuje věk zemřelého.

V zákonech se tedy vymezuje běh života především těmito roky: 0, 3, 6, 10, 14, 15, 16, 18, 21; 50, 55, 60, 65 let.

Z uvedeného přehledu (bez nároků na úplnost) především vyplývá, že zákon takto reguluje zejména vstupy a výstupy. V rozmezí začátku a konce života, narození a smrti, patří k nejdůležitějším určení: školní vzdělání, získání plnoletosti (nabytí plných občanských práv), vstup do ekonomické aktivity a výstup z ní. Sociologicky je tento systém právních regulativů zajímavý tím, že legitimuje průměr reálného a žádoucího sociálního chování, poskytuje určité kritérium pro sociologickou identifikaci odchylek od modelu, utvořeného právem.

A je to model asymetrický. Těžiště spadá do období postupné socializace člověka od narození po dospělost, do období životních, vzdělanostních, pracovních, manželských, rodičovských a společensko-politických startů. Na druhém místě pak (s mnohem menší frekvencí) nacházíme regulativy chování nejvyšších věkových skupin, zejména výstupů z ekonomické aktivity, procesů re- a de-socializačních. A zcela minimální jsou „absolutní“ údaje o věku ve skupinách tzv. středního věku.

Vztah mezi absolutním a „relativním“ vymezením času v systému právní regulace biografických událostí nutno ovšem posuzovat dynamicky. Jakékoliv „absolutní“ určení platí tu pouze v relaci k tak relativnímu faktu, jakým je datum narození sociálního individua. Velmi mnoho právních ustanovení, jež regulují především průběh středního věku, má svou pevnou platnost v závislosti na tom, kdy subjekt provede danou volbu, kdy nastane skutečnost, pro právo relevantní. To se týká zejména tak důležitých rozhodnutí a činů, jako je uzavírání pracovních smluv, sňatek, narození dětí, získání majetku (např. domu či samostatného bytu), z nichž plyne celá sada právních důsledků. Jinými slovy řečeno: ze snížené frekvence „absolutních“ určení věku ve střední fázi života neplyne, že by v této etapě ochabla právní regulace sociálního chování lidí.

Také zde totiž platí důležité rozlišení mezi jednáním „de iure“ a „de

facto“. Asymetričnost právních regulativů biografických událostí na jedné straně svým způsobem odpovídá asymetričnosti biopsychického vývoje člověka, současně však systém zásahů společnosti (zde prostřednictvím práva) není pouhou kopií křivky biopsychického vývoje člověka; setrvávají a velmi účinně působí mechanismy, které bychom mohli nazvat rozdílem mezi „de iure iuridico“ a „de facto sociologico“.

Zákonodárství sice přihlíží k poznatkům o vývoji člověka, uvádí je však do referenčního systému specificky společenských zájmů a potřeb, takže již zde je často uložen sociologický základ nezbytných disproporcí mezi normou a chováním, daný nejen nerovností lidí (zákon musí být univerzální a nemůže respektovat všechny variace nebo odchylky od průměru), ale také tím, že zákon, vyjadřující globální potřeby a zájmy společnosti či státu (např. požadavky plynoucí z daného stupně rozvoje výroby, její technické úrovně, z objektivních či subjektivních, z ekonomických či personálních možností), nemůže vždy plně respektovat optimální stav tak, jak si jej představují vědy o člověku, natož tak, jak si jej představují jednotliví lidé.

V mnoha případech se realita odchylek skutečnosti od normy zakotvuje proto již v právu samém, počítá se s ní (např. sňatky nezletilých, rozvod, odklad vojenské služby, příp. vynětí z vojenské povinnosti, možnost pracovat i po dovršení důchodového věku apod.). Právo se tak snaží odchylky uzákonit a jejich krajní, nežádoucí podoby minimalizovat.

Na rozdíl od právní regulace biografických událostí, která ve formě zákona stanoví práva a povinnosti, je systém *občanských obřadů a slavností* jistou formou přechodu od právní závaznosti k neformálním a většinou dobrovolným „rituálům“. Na jedné straně většina z nich má svůj „právní ekvivalent“ a navazuje na životní události, které jsou zakotveny v určitém právním dokladu: rodný list, vysvědčení (zvláště závěrečné), pracovní smlouva, občanský průkaz, řidičský průkaz, voličský průkaz, legitimace (politické, společenské nebo zájmové organizace), povolávací rozkaz, vojenská knížka, diplom, oddací list, státní vyznamenání, výměr důchodu, úmrtní list. Se sférou práva je také spojuje ta okolnost, že jejich katalog vyhotovuje, zaměření stanoví a průběh obřadu či slavnosti zabezpečuje stát (NV, resp. jeho Sbory pro občanské záležitosti — dále jen Sbory). Současně však jsou spojeny již také s aktivitami společenských organizací, a účast na většině z nich závisí na svobodné volbě občanů (jednotlivců nebo skupin, zvláště užší a širší rodiny, případně pracovního kolektivu). Není bez zajímavosti, že právě u tří základních (a vlastně jediných) obřadů je míra této dobrovolnosti z hlediska subjektu nejmenší: u vítání dětí a u občanského pohřbu je subjekt v zásadě objektem, a sňatek představuje povinný právní akt.

U nás se dnes realizuje zhruba tento systém základních občanských obřadů a slavností, zabezpečovaný Sbory (v časovém sledu životní dráhy; vypouštíme další aktivity Sborů, jako jsou besedy s vojáky, snoubenci,

důchodci apod.): vítání dětí do života, rozloučení s mateřskou školou, vítání žáků prvních tříd, vázání pionýrských šátků (slavnostní slib PO), ukončení ZDS, předávání občanských průkazů, vítání do dělnických řad (předávání výučních listů), předávání závěrečných vysvědčení a diplomů; předávání braneckých a povolávacích rozkazů, vojenská přísaha, vyřazování vojáků (organizuje ČSLA v součinnosti se Sbory); sňatkové obřady, oslavy úspěchů (pracovní úspěchy, ocenění veřejně politické práce a mateřství, úspěchy v umění, kultuře a sportu, příklady občanské statečnosti a odvahy), životní jubilea 50 a 60 let; odchody do důchodu, životní jubilea 65 let (a dále po pěti letech), jubilejní svatby, občanské pohřby.

Artikulace životních událostí je tu obdobná, jako v systému právních regulací: těžiště obřadů a slavností spočívá ve vstupech a výstupech v období mládí, dovršených základními pracovními a životními starty; poté následují rituály spojené s ukončením ekonomické aktivity, s životními jubileji (včetně jubilejních sňatků) a s pohřbem; nejméně ritualizován je střední věk (s výjimkou klíčových rodinných událostí — sňatku a narození dětí — a oceňování pracovních úspěchů, případně mateřství).

V nové podobě se tu objevuje problém vztahu „de iure“ a „de facto“. Občanské obřady dnes již programově chtějí nejen nahradit klíčové náboženské obřady (starší tradici křtů, církevních sňatků a pohřbů, případně biřmování či konfirmace), nýbrž vytvářet tradice nové, komplexně jimi pokrýt celou rozlohu lidského života. A protože tyto obřady a slavnosti jsou dobrovolné (na rozdíl od právních aktů, a tedy s výjimkou sňatku), vzniká otázka, nakolik se staly součástí reálného sociálního chování lidí.

Pro ilustraci použijeme zde statistické údaje Sborů o jihomoravském kraji a o městě Brně.

Tab. 2. Občanské obřady v Jihomoravském kraji (1985)

	Vítání dětí	Sňatky bez církev. obřadu	Občanské pohřby
Průměr kraje	96 ‰	79 ‰	48 ‰
Brno-město	90 ‰	91 ‰	64 ‰
Nejnižší ukazatele v některém z okresů	90 ‰	57 ‰	23 ‰

(Statistika Jihomoravského KNV)

V míře účasti projevuje se lineární závislost na věku, ve směru k mladším skupinám obyvatelstva: vítání dětí se ujalo všeobecně a občanské pohřby (většinou jde o občanské kremace) zatím nejméně. Tak lineárně však zase vývoj nepostupuje. V městě Brně bylo v r. 1985 pokřtěno 28 ‰ dětí, konalo se 9 ‰ církevních sňatků a 36 ‰ církevních pohřbů (i s účastí Sborů) (ponecháváme stranou tu okolnost, že řada církevních obřadů se

koná mimo rámeček města; existují totiž také případy opačné — obřady v Brně u občanů mimobrněnských). Z toho plyne, že se křtů konalo třikrát více než církevních sňatků. Ukazatele z mimobrněnských okresů (zejména z jižní Moravy a Vysočiny) jsou ještě vyšší.

Pokud jde o vývojové trendy občanských obřadů v kraji za léta 1981 až 1985, lze říci, že vítání dětí vykazuje relativně setrvalý stav (kolem 95 ‰), sňatky bez církevního obřadu — nepatrný vzestup (ze 76 ‰ na 79 ‰), občanské pohřby — mírný vzestup (z 41 ‰ na 48 ‰).

Mimo základní obřady se nejčastěji pořádají tyto „slavnosti“ (Brno-město, 1985) (řadíme je opět podle průběhu životní dráhy, nikoli podle rozsahu akcí): rozloučení s mateřskou školou, vítání prvňáčků, slavnostní zakončení ZDŠ, předávání občanských průkazů, předávání výučních listů, slavnostní slib PO, předávání maturitního vysvědčení, vyřazování vojáků, slavnostní odchod do důchodu.

Do jaké míry oslovuje občanský obřad a slavnost přímo jednotlivce? Individuální je samozřejmě sňatek a pohřeb, dále potom vítání dětí v 1/3 případů (2/3 obřadů jsou kolektivní, pro 2—3 děti), obdobně (v průměru pro 2 osoby) také slavnostní odchod do důchodu. Ostatní slavnosti se však konají pro větší skupiny, školní třídy apod.: u malých dětí asi 30ti členné, u žáků ZDŠ a gymnázií — 40ti členné, u předávání občanských průkazů — 50ti členné, u vyučenců — 80ti členné, u vojáků — 270ti členné.

Ponecháme-li stranou základní obřady (vítání dětí, sňatek, pohřeb), které mají poměrně pevný rituál, lze říci, že většina ostatních slavností má víceméně „školský“ ráz a že jejich neformálnost a dobrovolnost — ve srovnání s právními akty — se stává relativní. Je to způsobeno jednak tím, že některé slavnosti jsou těsně s určitým právním aktem spojeny (např. vydávání občanských průkazů, závěrečných vysvědčení a výučních listů), jednak tím, že jde o akty mající charakter závazku či slibu (slib PO). Snad největší propojení formálního s neformálním nacházíme (kromě základních obřadů) u maturit a promocií. Jinak mnohé slavnosti nejsou vždy slavnostmi v pravém slova smyslu, mimo jiné proto, že jejich účastník se na nich podílí s minimem vlastní aktivity.

Tím vzniká závažná otázka formování způsobu života, otázka regulace sociálního chování z hlediska vztahů shora-zdola, zvenčí-zevnitř. Právní regulace a sociální ritualizace (prostřednictvím Sborů) představuje pouze určitý neopomenutelný časoprostorový rámeček sociálního chování, o jehož kvalitě a obsahu se rozhoduje v interakci mezi celospolečenským, skupinovým a individuálním.

V průběhu života člověka se mění hlavní činitelé, kteří ovlivňují sled biografických událostí (nebereme zde v úvahu specifickou úlohu politických, společenských a zájmových organizací). S velkým zjednodušením lze říci, že při spoluutváření sledu biografických událostí (při vyznačování etap jejich vývoje) plní prostředkující roli mezi společenským, skupinovým a individuálním v mládí (1/4 populace) především škola, ve

středním věku (1/2 populace) především zaměstnavatel, u důchodců (1/4 populace) — NV. Vzhledem k tomu, že právní regulativy poskytují pouze širší rámec sociálního chování a že se rituály Sborů, na ně navazující, odehrávají v malých skupinách, má z tohoto hlediska při vyrovnávání vztahů shora-zdola, zvenčí-zevnitř mimořádný a neopomenutelný význam kvalita činnosti nejnižších článků řízení (škola, místní NV, pracovní kolektiv) a malých intimních skupin (rodina, lokalita).

Z hlediska zmíněné asymetrie jeví se nám problematika sledu biografických událostí takto: období mládí je „regulacemi“ a „rituály“ až přetíženo a ve srovnání s péčí o děti a mládež je práce s důchodci stále ještě nedostačující (s mnohem menší vybaveností materiální, prostorovou, personální). Období středního věku pak se jeví jako etapa „nejsvobodnější“, působí však na ně způsob života mladší a starší generace. Rodiče středního věku si „opakuji“ pevný systém právní regulace a sociální ritualizace — prostřednictvím svých dětí (příp. jej anticipují prostřednictvím svých rodičů). Sami sice mají jakoby větší možnost manévrovat v sociálním prostoru a čase,³ současně však je jejich způsob života neustále spoluurčován „nejhustěji“ regulovanou etapou života jejich dětí a sledem biografických událostí (odchod do důchodu, jubilea, nemoc, úmrtí) jejich vlastních rodičů. Z tohoto hlediska se biografie jeví nejen jako sukcese událostí, nýbrž také jako pohyb cyklický, a to nikoli jen v podobě životního cyklu, nýbrž jako součást sociálních cyklů.

Právní regulace a sociální ritualizace sledu biografických událostí je určitým obrazem o tvorbě a kodifikaci sociorytmů, příkladem jednoho ze vstupů specifického sociálního času do času biografického a jednoho z nástrojů, jímž se posiluje standardizace životních drah a tlumočí apely „potřeb společnosti“ na členy společnosti.⁴

2. KRIZE A HAVÁRIE

Viděli jsme, že cykly v životních drahách jsou nositeli řádu a opakovatelnosti, představují určitou pravidelnost, periodicitu (a můžeme je tedy do jisté míry předvídat). Souvisejí s mechanismy adaptace člověka na vnitřní a vnější životní podmínky. Krize a havárie znamenají naopak

³ Možnost zdánlivou, protože vedle rodiny působí tu razantní požadavky, kladené sférou práce.

⁴ Zvláštní a nesmírně zajímavou kapitolu by tvořil rozbor soustavy lidových tradic obyčejů, které z velké části rovněž navazují na cyklické artikulace společenského života, přírodních procesů a sledu hlavních biografických událostí. Řada těchto tradic sahá svými kořeny hluboko do raných etap vývoje lidstva a do archetypů lidské existence. Zde se sociologie životní dráhy úzce přimyká ke speciální problematice etnografie, etnologie, kulturní antropologie aj.

a-cyklický zásah do průběhu života, porušují rovnováhu uvnitř subsystému životní dráhy nebo v jeho vztazích k vnějšímu světu. Podobně jako u biorytmů by se zde dalo v tom smyslu rozlišovat mezi krizemi (haváriemi) endogenními a exogenními, jak je to ostatně běžné v psychologii a psychiatrii při vyhodnocování duševních poruch (a také zde s dodatkem, že mezi endogenními a exogenními, „vnitřními“ a „vnějšími“ krizemi jsou vzájemné vztahy). A jako opak cyklů, biorytmů, sociorytmů bylo by možné pokládat krize a havárie za vážné „arytmie“.

Neštěstí ovšem nechodí po horách, ale po lidech, a krizové či havarijní situace se běžně vyskytují na lidských cestách životem. Lze je tedy očekávat se značnou pravděpodobností a ve smyslu této pravděpodobnosti Alan (1988) právem do svého schématu životního cyklu (viz s. 21) dokonce některé krize zařazuje, např. krize dospívání nebo tzv. krize bilanční.

Krize a havárie zahrnují ovšem velmi pestrou škálu událostí a situací. Rozlišujeme proto situace problémové, krizové, stresové, havarijní, katastrofické. Tyto „arytmie“ mají různý stupeň intenzity, většina z nich končí obnovením rovnováhy, tj. nedospějí do stádia havárie nebo katastrofy. V našem kontextu chceme zaměřit pozornost především na vážné a-cyklické zásahy do životních drah, a proto budeme mluvit jen o „haváriích“.

Kromě různých stupňů jejich intenzity, povahy a hloubky jejich důsledků nutno také odlišit stupeň hromadnosti a společenské závažnosti. Taktó můžeme získat širokou škálu havárií — od zdánlivě vzácných, jen selháním jednotlivce vysvětlitelných případů, až po sociálně historické a přírodní havárie a katastrofy, které se zase jeví jako osudové pohromy, zásahy vyšší moci a mimolidských sil, na něž žádný člověk nemůže mít ani nepatrný vliv.

Není jednoduché vymezit zcela přesně jednotlivé typy havárií. Každá problémová, krizová či stresová situace a každá havárie jako událostní výsledek této situace má svou delší genezi a současně také své důsledky; budeme proto k haváriím počítat především ty události, které zasahují do chodu života člověka podstatnou měrou a v relativně krátkém časovém úseku, nikoli tedy děle trvající problémové situace, jež zatím průběh životní pronikavě nemění. Snad by se tu dala použít např. tato charakteristika katastrof: „Teorie katastrof si všímá systémů, v nichž postupná změna působících sil (v širokém, nejen fyzikálním smyslu) způsobuje náhlé změny stavu. Tento kontrast pomalé, spojitě změny působících faktorů a prudké změny výsledného stavu vystihl Thom užitím výrazu katastrofa“ (Vlček — Zieleniec 1977: 248). Tím bychom mohli uvést kategorii havárií, které nazýváme „přírodními“, třebaže ani u nich se nedá zcela vyloučit podíl člověka, jak je patrné i z následující charakteristiky přírodních katastrof: „Za přírodní katastrofy zde budeme považovat neočekávané přírodní události, které ohrožují na určitém území život či zdraví

většihu počtu osob a podstatně narušují chod ekonomických i sociálních procesů; patří sem např. zemětřesení, povodně, větrné smrště, požáry apod. Jistou analogii můžeme sledovat i při rozboru důsledků velkých dopravních či technologických nehod — ať již byly způsobeny selháním člověka či techniky“ (Břicháček 1985: 293).

Tato charakteristika nás ze sociologického hlediska zajímá proto, že zdůrazňuje moment neočekávanosti, vážného narušení, důsledky pro větší počet lidí, že dále bere v úvahu i podíl společenského a lidského faktoru (typickým příkladem je požár z nedbalosti nebo únik škodlivin do vodních toků) a že otázku posuzuje z hlediska vlivu katastrof na chování lidí, na vytváření „psychopatologických reakcí“. Pro naše potřeby by se dalo využít také autorovy kategorizace faktorů působících negativně na zdravotní stav, jako je a) povaha katastrofy (časový odstup mezi signály blížící se katastrofy a jejím nástupem, druh katastrofy a délka jejího trvání, rozsah katastrofy v počtu postižených osob, příp. velikosti poškozeného území), b) charakteristika jedince, c) povaha sociálních vztahů ve skupinách (např. pozitivně působí „udržení intenzívních mezilidských vztahů“) (Břicháček 1985: 295).

Tím se nám otevírá široká kategorie zdravotních havárií, poruch zdravotního stavu. Neodvažujeme se tu pouštět do rozboru složitých zdravotnických statistik, ani nechceme počítat ke zdravotním haváriím veškeré nemoci či ublížení na zdraví. Připomeneme pouze nejtypičtější: zjištění dlouhodobé, zhoubné a nevyléčitelné choroby; vážná vrozená tělesná vada; těžké pracovní a mimopracovní úrazy, těžká ublížení na těle.

Krajní biografickou událostí je ukončení života, smrt. Sám její fakt je ovšem přirozenou součástí životního cyklu, jeho ukončením, a tudíž nepředstavuje cosi a-cyklického. Ale i tento fakt smrti je nutné zároveň počítat k havarijním vstupům do dráhy lidí z nejbližšího okolí. Tím spíše to platí o všech „předčasných“ úmrtích — o mortalitě ve středním věku, v mládí, o celé úmrtnosti dětské. Do této kategorie patří i všechny podoby násilné smrti, vraždy, zabití, smrtelné úrazy pracovní i mimopracovní, dopravní nehody se smrtelným nebo těžkým zraněním. Speciálním případem biosociálních havárií je sebevražda, narkomanie, toxikomanie. Velká část zdravotních havárií souvisí se stresovými situacemi, při čemž stres se chápe právě „jako vnější síla, která vede (nebo se očekává, že povede) k porušení jedné či více podstatných proměnných systému“, a ke zdravotním poruchám dojde selháním adaptačního procesu (Aakster 1974: 78—79).

Další skupina havárií se pohybuje již na pomezí havárií zdravotních a sociálních, patří k poruchám sociálních vazeb v tak důležité oblasti, jakou je rodina (a širěji — partnerské a sexuální vztahy). Sem můžeme zařadit znásilnění (ale také další sexuální traumata až po sexuální vraždy) a disfunkce, krize a rozpad partnerských vztahů, jako je manželství a rodičovství nezletilých, rozvat manželský (případně rodinný, např. rozpad

mezigeneračních vztahů), ale také vysoká frekvence potratů a rozvodů.

K vysloveně sociálně konfliktním haváriím patří asociální chování, poruchy vztahů mezi člověkem a širší společností v podobě velmi rozmanité, zpravidla však související s kriminalitou: hospodářská kriminalita, vězení.

Velmi častými (nikoli však příliš zjevnými) jsou havárie pracovní, profesní, sestupy a pády při výkonu povolání, ať již jde o ztrátu subjektivních předpokladů pro zvolenou práci, anebo o důsledek vyostřeného konfliktu s pracovním kolektivem, se zaměstnavatelem, s „klientelou“.

Svůj význam mohou také mít dezintegrace sociálních kontaktů (v zaměstnání, v lokalitě, v příbuzenských vztazích) z rozmanitých důvodů politických, náboženských, rasových, národnostních.

Nelze opomenout ani ten typ havárii, které zasáhly do životních drah lidí v souvislosti s širším sociálně historickým (a v zásadě neopakovatelným) vývojem. S těmito typy havárií se setkáváme při analýzách retrospektivy životních drah u osob vyšších věkových skupin: jde o důsledky událostí první a druhé světové války, rozporů předválečné republiky (nezaměstnanost, národnostní konflikty, obsazení pohraničí), ale také o důsledky změn po roce 1945 a 1948 (včetně represí) a o postihy po roce 1968.

Nástin různých typů životních havárií nepodáváme tu proto, abychom sociologii životní dráhy změnili v „černou kroniku“. Každá z těchto položek zkoumá se ve speciálních statistikách lékařských, sociálních, bezpečnostních, právních aj. Domníváme se však, že vedle této naprosto nezbytné specializace chybí nám celistvější pohled na to, jak se rozmanité krize a havárie pospolu scházejí na poměrně malém časoprostoru v životě konkrétních lidí a sociálních skupin a jak jsou rozmístěny v různých životních etapách a u lidí různých generačních skupin.

Bylo by zajímavé vyhodnotit díleč statistiky z tohoto zorného úhlu. Na základě dostupných dat, rozborů malých skupin i pozorování však usuzujeme, že ve svém souhrnu zasahují havárie do drah mnohem většího počtu lidí a ve větší frekvenci, než by se z pohledu jednotlivých dílčích statistik zdálo.

Především je nutné vzít v úvahu, že žádný jednotlivý havarijní případ není izolovaný, vede k řetězové reakci, probíhá v negativních sériích, poznamenává další komponenty životní dráhy: zdravotní havárie narušuje nejen biopsychický stav člověka, ale také jeho postavení v profesi, mění role v rodině, společenské postavení i náplň volnočasových aktivit. A spolu s tím — což je faktor sociologicky velmi důležitý — vtahuje do havarijní (ba katastrofické nebo „jen“ krizové a velmi problémové) situace další účastníky: partnera, děti, širší rodinu atd. Matka rodiny (ve filmu „Zatmění všech slunců“), odsouzená za finanční delikt, působí havárii nejen sobě, ale i partnerovi, dvěma dospívajícím dětem a nejbližší spolupracovnici a přítelkyni. Anebo: jedna zaznamenaná vražda

je havárii pro oběť i pro vraha a pro nejbližší příbuzné obou. Z hlediska sociálních důsledků nutno statistické údaje o haváriích násobit v průměru dvakrát až pětkrát (podle povahy případu).

U všech typů uvedených havárií působí ovšem vzájemné vztahy mezi „vnějšími“ (společenskými, přírodními) faktory, skupinovými vztahy a strukturou osobnosti. Přesto však lze do jisté míry konstruovat schéma, že náš přehled (v závislosti na tom, kde leží těžiště „poruchy“) se pohybuje od havárií spíše přírodně technologických přes biopsychické (či psychosomatické) k sociálně skupinovým a od nich dále k haváriím, jež spíše plynou z procesů globálních, sociálně historických. Požár, který zničil rodinný domek (stavebník, pravda, neměl zcela v pořádku komín), se přece jen liší od vypuknutí (přesněji: od zjištění) zhoubné nemoci (špatný způsob života pacienta k tomu také přispěl), od rozpadu partnerských vztahů (i tchyně k tomu přispěla), od konfliktu na pracovišti (kde si vyřizovali osobní účty), anebo zase od ztráty zaměstnání v důsledku hospodářské krize 30. let.

Již z této úvahy vyplývá, že musíme počítat s mnohoznačností většiny havárií. Ocítají se totiž ve složitých kontextech osobního, skupinového a společenského procesu zvýznamňování (přikládání významů). Vzniká nebezpečí dezinterpretace, a to několika směry: na jedné straně je možné (z hlediska jednotlivce) klást všechny havárie na jednu rovinu (uvěznění antifašisty a šmelináře) anebo některé havárie popřít jako havárie (např. blokádu životní dráhy syna pro viny jeho otce nepovažovat za havárii), v obou případech pak odtrhovat politická, právní, sociální a morální hodnocení od historicko-sociologických analýz.

Např. rozvody můžeme chápat jako havárie, narušení „přirozeného“ rodinného cyklu; přitom však možnost rozvodu byla uzákoněna proto, aby řešila určité krizové situace, případně aby právě zmenšila nebezpečí jiných (a horších) havárií. Myslitelná však je i zcela jiná interpretace, která naopak bude chápat rozvody jako běžnou součást „normálního“ rodinného cyklu. Přitom však se domníváme, že rozvod určitou havárii představuje i v tom případě, že nebylo jiného řešení.

Obdobně by se dalo uvažovat o kriminalitě. Odsouzení člověka za kriminální čin (což pro odsouzeného a jeho nejbližší znamená havárii tak, jako zůstává havárií těžká újma na zdraví, kterou si řidič zavinil sám) je z hlediska společnosti oprávněným aktem, ochranou společnosti a jejích občanů před jinými haváriemi (rozkrádání majetku ve společenském i osobním vlastnictví, ohrožení zdraví a životů druhých lidí, rozvrácení společenských vztahů), tedy je to trest za vyvolávání havárií. Současně však historicko-sociologická analýza (ale také moudré politické, právní, sociální a mravní myšlení, které je s touto analýzou organicky spjato) nemůže opomíjet tu skutečnost, že pro pachatele je odsouzení také havárií, a musí se zabývat jejími příčinami, povahou sociálních vztahů, jež tomu napomáhají, a přispívat svým dílem jednak k omezování

negativních důsledků pro „postižené“, jednak k vytváření příznivých podmínek pro úspěšnou re-socializaci „pachatelů“.

Z hlediska našeho ústředního problému v této podkapitole je zajímavé, že havárie (a-cyklické zásahy do životního cyklu) se většinou definují ve vztahu k cyklům — jako porušení cyklů, rovnováhy systému, žádoucích vývojových rytmů. Lze to interpretovat i tak, že souvztažnost cyklů s haváriemi⁵ odkazuje již na jejich propojení s historickými procesy; řada havárií je produktem historie (např. „civilizační“ choroby, narkomanie, dopravní nehody, manželství a rodičovství adolescentů, rozvodovost, ekologické havárie), případně by se dalo říci, že skrze havárie dochází k historickým proměnám (transformacím) dosud ustálených (případně i normativně platných) cyklických modelů.

Jak jsme se již zmínili, jedním z projevů těchto změn mohou být tendence učinit z havárií nejen běžnou součást cyklů, ale navíc je vlastně přestat považovat za havárie. Dokonce bychom mohli formulovat hypotézu, že životní havárie jsou vnějším výrazem, příznakem disfunkčnosti ustálených sociálních vztahů (včetně očekávaných sociocyklů) a že i v takto negativním smyslu působí jako dynamizující faktor. I v přírodních vědách se dnes ostatně uznává, že „odchyly od normy“ patří k pohybu dynamických struktur, že bez nich by vlastně nebylo dalšího vývoje.

Ve smyslu naší úvahy např. interpretují role „trpících a postižených“ B. Blažek a J. Olmrová: „Trpící a postižení představují jakousi laboratoř celé společnosti; jsou průzkumníky tam, kde na mapě lidských zkušeností jsou bílá místa, navrhuji a testují strategie a styly pro mezní životní situace, a jsou tedy jakousi skrytou rezervou lidského rodu pro případ extrémních zátěží, drastických změn nebo katastrofických ohrožení“ (Blažek — Olmrová: 1985). Jejich zajímavá a v mnohém podnětná kniha „Krása a bolest“ má k našemu tématu velmi blízko (využití biografických materiálů, případová šetření, důraz na význam kreativity pro člověka v krizových situacích a vůbec pozornost věnovaná otázkám psychologie a sociologie postižených). Přece jen se však — jako práce především psychologická — soustřeďuje na analýzu životních strategií v těch havarijních situacích, které mají především charakter osobnostní, psychosomatický.

Při sociologickém pohledu na tuto problematiku jsme ovšem nemohli opomenout ještě jiné typy havárií, zapojených vysloveně do širších sociálních a historických kontextů. Také v tomto případě (anebo právě zde) vzniká otázka interpretace „marginálních“ skupin, jež se dostávají do rozporu s „většinou“, a tím také do konfliktů, nezřídka ústících do havárií. Mohou to být případy, kdy „odchyly od normy“ mají průkop-

⁵ Např. prokázané cyklické křivky dopravní nehodovosti vypovídají nejen o závislosti na přírodních podmínkách (mlha, náledí), ale také na sociorytmech (zhuštěný a zrychlený pohyb obyvatelstva, páteční odjezdy na víkend, letní turistická sezóna apod.).

nický charakter; takové byly často osudy revolucionářů, reformátorů, vynálezců, vědců, umělců. Anebo dojde k tomu, že se společnost během svého vývoje přizpůsobí neobvyklému typu myšlení a jednání (např. změni jeho právní kvalifikaci) a přestane představitele uvádět do havarijních situací.

Otázka havárií v životní dráze člověka podtrhuje tak závažnost dvou tematických okruhů, významných pro sociologii životních drah.

Především — na rozdíl od cyklického modelu — se tu skrže havárie hlásí ke slovu dimenze historická, podstatný a-cyklický faktor biografického vývoje. Za druhé pak případy havárií ozřejmují v ostré podobě problém subjektivní, hodnotící a intencionální komponenty životní dráhy: význam kladení cílů, volby, rozhodovacích procesů, odpovědnosti, a spolu s nimi i závažných momentů rizika, hry, sázky a šancí. To je boj o „váhu“ životní dráhy, o jistoty v nejistém světě bez záruk, skutečné drama životních drah lidí, které má dynamiku i tragiku; člověk se probíjí za hranice ideátypických modelů životního cyklu i za hranice pouhého plynutí s dějinným proudem.

3. VLIV HISTORICKÝCH ZMĚN

Úvahu o historickém utváření životních drah začneme rekapitulací toho, co jsme o tomto aspektu zjistili v souvislosti s cykly a haváriemi.

1. Biologický vývoj člověka a jeho vazby na přírodu vykazují relativně nejvyšší míru cykličnosti.

2. Se vzrůstající intenzitou sociálního utváření vývoje člověka (neboli s rozvojem zprostředkovanosti vztahů mezi člověkem a přírodou a mezi lidmi navzájem) vstupují do procesu životní dráhy stále silnější faktory historické (ne-cyklické, a-cyklické).

Zároveň jsme zaznamenali hojný výskyt sociorytmů (sociocyklů), které na jedné straně „kopírují“ biocykly (nacházejí se s nimi v těsném vztahu), na druhé straně však jsou novými, specificky sociálními cykly.

Při bližším pohledu na tyto specificky sociální cykly zjišťujeme, že již svou speciálností odkazují k historickým procesům, tj. utvořily se ve své vyhraněné cyklické podobě teprve na určitém stupni historického vývoje, a tedy jsou jakožto cykly — historickým produktem.

3. Obdobně také v případě havárií (jako faktorů zpravidla ne-cyklické povahy) dospěli jsme k závěru, že se tyto události — na první pohled okrajové, nahodilé, osobní — stávají svým výskytem, příčinami i důsledky jevem vysloveně sociálním a sociologicky relevantním, jenž vyžaduje pozornost nejen ze strany sociologické teorie, ale také např. ze strany sociální politiky nebo sociálního lékařství.

Zde opět lze říci, že „sociální“ charakter havárií znamená současně již

také „historický“ charakter: svou sociální významností jsou havárie také historickým produktem.

Vrátíme-li se z tohoto hlediska k nástinu různých typů havárií (s. 89—90), pak by bylo možné odstínit různé druhy *souvztažností mezi haváriemi a historickými procesy*.

Některé havárie lidstvo dosud nepoznalo a jejich hrozba vyvstala teprve v nedávné době: hrozba sebezničení celého lidstva anebo alespoň rozsáhlých regionů v důsledku jaderné či chemické války nebo ekologické katastrofy. Vývoj společnosti se dopracoval do stádia, kdy lidé mohou být nejen „pány přírody“ (více nebo méně moudřími), ale přímo likvidátory přírody a tím i sebe sama. K haváriím, které lidstvo dlouho neznalo, ale již k nim dochází, patří „civilizační choroby“ nebo drogová závislost mladistvých.

Obrovské přímé nebezpečí těchto havárií se násobí důsledky nepřímými: podlamují citlivost, posilují nihilismus, lidé si „zvykají“ na život pod krajní hrozbou, učí se vnímat havárie méně závažně a zřejmě jako součást každodenního, „normálního“ života a deformovaně koncipovat své životní strategie.

Týká se to i postojů k haváriím, které lidstvo sice zná od nepaměti, ale teprve postupně se z nich vytvořily úkazy velkého sociálního dosahu, jako jsou např. dopravní nehody a katastrofy (zkáza Titaniku vyvolala ve své době obrovský ohlas, srážku lodí u Filipín registrují dnes lidé jako jednu z mnohých katastrof), organizovaný zločin, terorismus, sebevražednost.

A nakonec jsou to havárie, které jsou v zárodečné podobě také starého data, ale staly se haváriemi zejména v důsledku jejich příkrého rozporu s dosaženým stupněm vývoje a s jeho možnostmi. Různé nemoci, úrazy, profesní pády atd., které dřívější společnosti vnímaly jako součást běžného života, se dnes naopak chápou mnohem ostřeji jako porucha dosaženého standardu. Se změnami sociálně historického kontextu nabývají biografické události, zdánlivě stejné, různého sociálního významu (v různých historických obdobích, ale také u různých sociálních skupin téže doby). Spojitost havárií s dějinami je nepřímo doložena i tím, že se píše např. dějiny smrti nebo dějiny šílenství. A daly by se napsat zajímavé dějiny i dalších havárií.

Pokusíme se nyní posoudit otázku, jakým způsobem se projevují *uzájemné vztahy mezi cyklickým, havarijním a historickým* ve sféře rodiny, profesní dráhy a vývoje volnočasových aktivit, tj. právě v těch oblastech, jejichž problematiku jsme sledovali v empirických sondách (ve II. kapitole).

Rodinný cyklus — jak jsme již několikrát konstatovali — je velmi podrobně rozčleněn do vývojových period a poměrně těsně spojen s vyhraněnými rolami věkových skupin, se změnou generací, s obecně lidským cyklem zrození, zrání a smrti.

Pronikavé historické změny sociálních vztahů na jedné straně upevňují uspořádání rodinného cyklu: lámou staré sociální přehradu, překonávají deformující vlivy funkcí rodiny jako hospodářské jednotky, vyrovnávají vzdělanostní úroveň partnerů, homogenizují (ba standardizují) vzdělání a profesní přípravu dětí a mládeže; pokles průměrného věku manželských a rodinných startů činí předěl mezi mládím a rodičovskými rolemi zřetelnějším atd. V tom smyslu se pod vlivem historických faktorů cykličnost rodinného vývoje zvýraznila.

Na druhé straně se v důsledku historického pohybu mění struktura rodinného cyklu: mládí lidé navazují brzy sexuální styky, relativizují se hranice mezi generacemi, snižuje se průměrný věk babiček a dědečků, redefinují se mužské a ženské role v rodině, působí stabilizující vlivy „rodinné televize“, oslabuje se dřívější monopolní úloha rodiny jako zprostředkovatele styků jejích členů se širší společností, klesá podíl domácností, v nichž žije spolu více generací. S odstraněním sociálních příčin dřívějších rodinných krizí vznikají nové rozpory a nové typy rodinných havárií: prohlubuje se distance mezi biologickou a sociální zralostí, množí se případy manželství a rodičovství nezletilých, roste rozvodovost, šíří se narkomanie a další typy delikvence mladistvých, značný vliv má alkoholismus (zvláště u mužů středního věku), projevuje se ochuzení intimních a tvořivých vztahů mezi rodiči a dětmi.

Jestliže i rodina, která přesto nadále vykazuje relativní setrvalost svého cyklického uspořádání, prodělává značné změny pod vlivem sociálně historického vývoje, tím spíše se transformují sociocykly v oblasti profesních drah a volnočasových aktivit.

Profesní dráhy jsou bezprostředně závislé na změnách sociálně ekonomických a politických vztahů, celé socioprofesionální struktury, povahy profesí a jejich sociálních rolí, systémů profesní přípravy, vztahů mezi městem a venkovem atd. Pokud se standardizují nová cyklická uspořádání sféry práce, pak ta jsou ještě výrazněji produktem sociálně historického vývoje než cyklus rodinný.

Odstraněny byly profesní havárie, plynoucí z dřívějších společenských konfliktů. Setrvávají havárie v podobě přerušených, blokových nebo nezdařených drah v důsledku nemoci nebo úrazu, mimo jiné též nemoci a úrazů dosud neběžného charakteru (a tedy historicky vzniklých), jako jsou zmíněné civilizační choroby, dopravní nehodovost, závislost na drogách aj. Dochází k profesním haváriím, vyrůstajícím z nových krizí a konfliktů, např. z důsledků hospodářské či jiné kriminality a z disproporcí mezi profesním postavením a skutečným výkonem (pracovní konflikty a kádrové postihy různého typu).

Obecně vzato, ve všech případech jde o profesní havárie ve smyslu ztráty možnosti vykonávat svou profesi z důvodů biopsychických, sociálních či historických.

Artikulace vývoje *volnočasových* aktivit v průběhu životní dráhy mají

mnoho společného s drahami profesními, zejména v té složce volnočasových aktivit, kterou nazýváme veřejně politickou činností. Její zaměření, společenská úloha a institucionální formy jsou vysloveně produktem celkového politického a sociálně historického vývoje společnosti. Vedle toho mají volnočasové činnosti typu zájmových (nebo s rodinou spojených) aktivit úzké vazby na věkovou skupinu či fázi životního cyklu (např. aktivity příznačné pro mladší nebo pro starší věkové skupiny, proměny zájmů v závislosti na věku aj.). Avšak i zájmové aktivity (jak jsme viděli v kap. II) podstatně mění svůj obsah a institucionální zakončení pod vlivem sociálně historických a sociokulturních přeměn.

Pokud jde o volnočasové havárie, připomínají nám opět havárie profesní: jejich společným rysem je nemožnost vykonávat své oblíbené činnosti pro nemoc či úraz, anebo (např. u veřejně politických aktivit) v důsledku jiných forem sociální izolace (vyvolané např. trestními nebo kádrovými postihy).⁶

I při tomto specifickém pohledu, tj. při posuzování vztahů mezi cyklickým, havarijním a historickým, se nám znovu potvrzuje, že existují zvláštní vztahy mezi profesními dráhami a volnočasovými aktivitami, vztahy těsnější a méně cyklicky uspořádané než v případě jejich vztahů k rodinnému cyklu. Jinými slovy řečeno: podléhají ještě ve větší míře jiným artikulacím než cyklickým. Např. základy pro volnočasové aktivity (pro zájmovou činnost a na ni často navazující budoucí profesní orientaci) se utvářejí mnohem dříve než člověk založil svou rodinu a než se v interakci s partnerem a dětmi vypracuje typ (nebo styl) rodinných vztahů. Obdobně pokračují profesní zájmy a volnočasové aktivity (veřejná činnost nebo koníček) až do vysokého věku, nezávisle na „prázdném hnízdě“ nebo na úmrtí partnera. Profesní dráha i vývoj volnočasových aktivit žije vedle rodinného vývoje do značné míry svým vlastním životem.

Při posuzování otázky historických přeměn cykličnosti jsme se již několikrát setkali s problémem, který má pro sociologické analýzy životních drah (i jiných sociologických problémů) velký význam: Závisí zjištěný sociální fakt na věku nebo na době? Je nerozlučně spojen s jistou etapou životního cyklu (a vyskytne se pravděpodobně také u příští generace), anebo se zrodil ze specifické nové historické (sociokulturní) skutečnosti a v budoucnu se opakovat nemusí (případně vůbec nemůže)? Přinášejí historické změny kvalitativně nové společenské vztahy a významy, anebo máme co činit pouze s variacemi na relativně stále „partitury“ (struktury a cykly)?

⁶ Jako příklad propojení havárií profesních a politických lze uvést případ „Babinský“. Zneužití politického a profesního postavení bylo právem odsouzeno jako porušení norem naší společnosti. Z hlediska odsouzených jedná se nesporně o biografické havárie, které však současně signalizují vnitřní rozpornost našeho společenského vývoje, kladou otázku po jejich hlubších příčinách, po odstranění předpokladů plodících obdobné jevy, třeba méně zjevné, zato však rozšířenější.

Především se ukazuje jako nezbytné (právě v sociologii životních drah) diferencovat kategorii „věku“, vykazovanou v empirických šetřeních.

Za biologický věk můžeme považovat časové určení místa v procesu zrání a stárnutí; počítá se od data narození po datum úmrtí v rovnoměrných intervalech chronologického času. Každé časové určení toho druhu označuje výhradně toto místo v časovém sledu a naprosto nic jiného.

Kromě toho respondenti stejného věku (kohorta) anebo věkové skupiny (např. s pětiletými odstupy) mohou být bráni jako „reprezentanti“, jako zástupná skupina, která na různé hladině statistické významnosti vypovídá o vlastnostech, chování nebo postojích určité věkové skupiny. To např. dovoluje sledovat změny údajů v korelaci s věkem, vždy však s rezervou, že typ převažujících, statisticky významných zjištění nemusí být přesně vyložen pouze věkem (např. se za ním skrývají další diferenciace).

V tom případě lze chápat „věk“ ve smyslu „sociálně věkové skupiny“, kde věk vyjadřuje také jistou konkrétní fázi životní dráhy, periodu zvláštního, např. rodinného cyklu (což opět nemusí platit o všech příslušnicích skupiny). Věková skupina patnáctiletých se např. chápe jako dovršení předproduktivního věku a přípravy na profesi (což nevylučuje případy rodičovství nezletilých anebo výkon poloprofesionálních aktivit). Sled věkových skupin lze tu chápat jako sled rozvinutých fází životního či rodinného cyklu (ve smyslu Alanovy charakteristiky modelových, očekávaných fází — Alan 1989).

Věk však také může označovat příslušnost ke skupině *generační*, která není přesně vymezena biologickým věkem, ale v závislosti na referenčním systému, vzhledem k němuž ji definujeme.

„Rodinně generační“ skupina je odvozena ze vztahu mezi mladší a starší generací v rodině (mezi mladšími, jejich rodiči a prarodiči), měří se místem v rodinném cyklu (resp. v životním cyklu širší rodiny). Tento vztah sice zároveň též vypovídá o historické etapě, která tuto generační skupinu utvářela, ale velmi odvozeně.

Naproti tomu vysloveně historicko-generační skupiny vyznačují se tím, že jejich profil byl utvářen především významnými společnými historickými zkušenostmi (a teprve až na druhém místě rodinně generačními vztahy; ty se jen mlčky předpokládají). V tom smyslu mluvíme např. o válečné, poválečné nebo o „svazácké“ generaci. V některých případech může i užší „věkové“ určení plnit funkci zástupného znaku, ve vyhraněné podobě reprezentovat určitou historicko-generační zkušenost. Typickým případem toho druhu je v naší historii „ročník 21“.

Žádné biologicky věkové, ani sociálně věkové určení není tedy ryze antropologickým nebo životně cyklickým určením, nýbrž vždy v sobě zahrnuje současně také formující vliv historických situací. To je patrně též jeden z důvodů, proč je tak těžké rozhodnout, zda je určitý typ so-

ciálního chování dán věkem (biologickým), místem v životním cyklu anebo zkušeností historickou.

Pokusíme se chvíli uvažovat o tomto problému na konkrétním příkladě populární hudby, videa a motorismu.

Lze zastávat názor, že v podstatě nejde o nic nového: jsou to projevy trvalého zájmu mladých lidí o zábavu a společnost (příležitost k seznámení s partnerem), o novou techniku, o radost z pohybu atd. Od kytary, tištěných písniček, gramofonu na kliku, kina a bicyklu se to liší pouze vyšší technickou úrovní, širším působením, hromadnou dostupností.

Proti tomu lze postavit jinou interpretaci. Samotný technický pokrok a „zmasovění“ je součástí hlubších sociálně ekonomických, vědecko-technických, kulturních změn (v jejich souhrnu tedy — změn historické povahy). To, co se jeví na první pohled jako pouze technický a kvantitativní rozdíl, skrývá v sobě kvalitativní změny sociálních vztahů a významů; populární hudba, video a motorismus jsou jen dílčími projevy složitějších historicko-strukturních změn. Populární hudba vyrůstá z kulturního průmyslu, mění orientace mladých (např. vyvolává touhu stát se populárním zpěvákem, členem hudební skupiny, nebo někým kolem nich), posiluje pasivní vztah k hudbě, mění představy o pohybové kultuře (aerobic, diskotéka), o oblékání; tento styl se propojuje se sexuální detabuizací, s novými percepceci vztahu Východ-Západ; vyvíjí se tlak na rodiče (auto a většina technických aparatur vyžaduje takové finanční prostředky, jež si mladý člověk sám nemůže opatřit), vlastnictví auta zvyšuje zájem o cesty do zahraničí, roste počet dopravních nehod, zrychluje se tempo konzumu (výměna aut, nákladného lyžařského vybavení), vytvářejí se zájmové poloprofese, radikálně se mění představy o obytném prostoru, o typu partnera, o sociálním postavení rodičů i sebe sama.

Kdybychom takto pokračovali ještě dál, mohli bychom dospět k závěrům, že se ztrácí komunikace mezi generacemi, že každá generace vede svůj separátní „diskurs“ (ve Foucaultově smyslu) a žije ve vlastním světě specifických sociálních významů, že moderní společnost je relativistická, diskontinuitní a v zásadě a-historická.

Historické dimenze jsou vepsány do životní dráhy jako celku především tím, že střední délka života člověka kryje se s dlouhým obdobím poměrně rychlých sociálně historických transformací. Do podstatně odlišných fází relativně setrvalého životního cyklu vstupují radikální změny sociálních vztahů a sociálních významů.

Z toho především plyne, že historické procesy artikuluji cykly, a naopak — na cyklech si lidé uvědomují historické proměny. Člověk prostřednictvím své „malé“ historie reflektuje procesy „velké“ historie: vysokoškolák je „totálně nasazen“ na práci do Německa, školu dokončí po osvobození; získává představu o tom, co znamená období studia v čase biografickém a válka v čase historickém, pochopí rozdíly i souvztažnosti mezi těmito časy.

Mezi historický a sociální čas se navíc vsunuje určitá časová distance. I nejradikálnější historické změny (válka, revoluce) se do životních drah lidí promítají postupně. Např. rok 1945 a 1948 projeví se v reálných, každodenních vztazích lidí až po jisté době, již proto, že existuje určitý časový posun mezi převzetím moci a sociálně ekonomickými či kulturními změnami. Rodinné cykly a zavedený způsob života lidí odvíjí se s jistou setrvačností dále, v některých případech jako korektiv „velkých“ změn nebo přímo jako obranný reflex populace (např. v době II. světové války).

Kdyby si člověk měl v plném rozsahu osvojit „velkou“ historii jen prostřednictvím své vlastní, osobní historie, musil by si na výsledek počkat až do konce svého života. Zčásti tomu tak i je, avšak kromě tohoto spoluutváření, spolupoznávání a spoluprožívání historie se lidem zprostředkovává historie též mezigeneračními (opět relativně setrvalými) vztahy. Nejmladší generace se dívá dopředu a nutí starší generace uvažovat budoucnostně, v perspektivě, která se jich osobně již týkat nebude. Děti takto spoluurčují vztahy v rodině, její rytmus a zaměření (např. pracovních nebo volnočasových aktivit) a starší generace představují dřívější, odcházející historickou etapu a určitý referenční systém, vůči němuž si ostatní upravují své vztahy. Z této koexistence a „směny“ generací lidé získávají a v sobě upevňují představu o cykličnosti životní dráhy, současně však se tu rodí také nesouhlas, protest a podněty ke změně dosavadního způsobu života i jeho cyklů.

Již proto nemůže dojít k plně diskontinuitě mezi generacemi, k naprosté ztrátě historického vědomí, k úplnému zrušení životních cyklů. Ostatně, kdyby nebylo cyklů nebo alespoň podobnosti modelových životních situací, nerozuměli bychom si s lidmi minulých dob. Součástí sociálního zrání člověka je poznání, zažitá zkušenost, že má svou historii, své místo v životním cyklu a spolu s ním i v širší historii.

Krajně důležitou dimenzí této kontinuitní diskontinuity je sociopolitická diferenciací, vyhraněné rozdíly uvnitř týchž generačních skupin. Tyto rozdíly a rozpory jsou mimo jiné hluboce vepsány do rozdílných biografii a na jejich bázi formují se potom rozdílná stanoviska, z nichž lidé vnímají svět, rozdílná, ba protichůdná postavení, zájmy, možnosti v daném společenství. Zprostředkovány jsou ovšem také vztahy mezi-generačními, v obojím smyslu: jako pokračování tradice otců a dědů, anebo jako rozchod s touto tradicí.

Jestliže jsme na počátku této kapitoly spojili sociologii životních drah s „chronosociologií“, zde můžeme doplnit, že sociologii životních drah lze považovat také za formu „historické sociologie“ a již pro tuto „historičnost“ nemůže sociologie nebýt také „interpretativní“ sociologií, která zjišťuje a vykládá nejen chod a pohyb struktur, ale též jejich významy.

Na konci první kapitoly jsme charakterizovali životní dráhu jako tra-

jektorii člověka v sociálním prostoru a čase. Ukázalo se, že je to trajektorie v čase cyklickém i historickém, že socologie životní dráhy není jen sociologií životního cyklu, ani jen sociologií životní historie, nýbrž představuje sociologii specifikace rozdílů mezi cyklickým časem („věkem“) a časem historickým („dobou“) a sociálně zprostředkovaných souvztažností mezi nimi.